

«ВИШНЕВИЙ САД»

У комедії «Вишневий сад» принципи нової драматургії набувають подальшого розвитку. Удосконалюється прийом ансамблевої організації персонажів. Як і в «Чайці», тут немає сенсу шукати головного героя, а випадкові з точки зору традиційного театру персонажі (служники, гувернантки, лакеї) починають важити ще більше. Наприклад, Фірс своєю глухотою й невмотивованими монологами про те, як гарно було колись, вносить у загальну дію лірично-абсурдистський струмінь. Якщо раніше йому відвели б одну фразу: «Їсти подано!», то в А. Чехова він постає символічним уособленням однієї з граней трагедії вишневого саду і Росії. Інші слуги – Дуняша і Яша – також не звичайні статисти. Їхня любовна історія – паралель до романів панів і пародія на них. Водночас Яша репрезентує важливий культурний і соціальний тип напівосвіченої людини, яка, побувавши за кордоном, починає гудити все рідне за невігластво і брак культури. Варто звернути увагу й на образ Шарлотти, чії фокуси і гримаси є чи не найголовнішим засобом створення трагіфарсової атмосфери в третій дії. Повну рівноцінність усіх дійових осіб між собою доводить і поява епізодичних персонажів, таких як п'яний перехожий. У його репліці об'єднані рядки С. Надсона і М. Некрасова – кумирів демократичної молоді 1880-х рр. В устах нетверезого чоловіка згадки святих для попереднього покоління віршів лунають як знущання з цього покоління, а також суттєво доповнюють нервову ситуацію в маєтку Раневської.

Поглиблюється в А. Чехова й розуміння конфлікту, який стає філософським. Захована схожість зовні різних персонажів у «Вишневому саду» тримається на спільності їхнього ставлення до впливу часу на людину. Кожен герой, як водиться в А. Чехова, веде свою тему, незважаючи на оточуючих: Раневська згадує минуле, Спіходов скаржиться на свої нещастя, Піщик шукає коштів, щоб сплатити борги, Варя піклується про господарство, Гаєв не може стримати нападів красномовства, Трофимов викриває й засуджує. Проте в усіх мовленнєвих партіях і «черниця» Варя, і гедоністична Раневська, і безглуздий Гаєв, і старий Фірс, і молода Аня переконують себе, що з ними нічого не відбулося, що вони самі не змінилися. «А Варя, як і раніше, так само сумна», «Ти все такий же, Льоню», – каже Любов Андріївна. «Ви так само прекрасна», – вторить їй Лопакін. «А цей усе своє», – зазначає Гаєв про Піщика. Паралельно з цим у

висловлюваннях персонажів лунає ще один мотив: незмінність героїв ілюзорна; насправді вони змінилися і погіршилися, змарніли, опустилися, їх усіх однаково лякає майбутнє.

Ще менше значення, ніж у попередніх п'єсах, у «Вишневому саду» мають зовнішня дія й інтрига. У творі немає самогубства або дуелі. Спіходов тримає револьвер у кишені і ніяк не може з'ясувати, чого йому більше хочеться: «Жити чи застрелитися». Навчений попереднім досвідом, глядач (згадаємо фразу А. Чехова про рушницю в першому акті, яка обов'язково вистрілить у фіналі) готується до трагічної розв'язки, але його очікування так і не справджуються: «двадцять два нещастя» живе, як і раніше. У «Чайці» важливі події все ж таки були (розмови Треплева і Тригоріна з Ніною; палкі обійми й поцілунки «класика літератури» та молоді актриси). У «Вишневому саду» в коханні освідчується тільки Яша, та й то для того, щоб спокусити Дуняшу, а в Лопахіна язик не повертається зробити пропозицію Варі. Тепер абсолютно всі важливі події винесені автором за межі сцени: ми не бачимо торгів з приводу саду, а дізнаємося тільки про результати; паризький коханець відіграє вирішальну роль у долі Раневської, але перебуває за тисячі кілометрів від неї, від нього надходять тільки телеграми; ярославська бабуся дає гроші, але ніколи не з'являється перед публікою. За відсутності традиційної зовнішньої дії, у п'єсі багата, напружена дія внутрішня – психологічна трансформація людських характерів. Стосунки між персонажами розроблені менш детально, ніж в інших п'єсах А. Чехова, а подані тільки в загальних рисах, як план або конспект. Навіть основну сюжетну лінію у «Вишневому саду» виділити важко.

Дедалі більше знижується смислова зв'язність діалогів. Розмова – хаотичний хор зауважень і вигуків. Це відповідає загальному відчуженню персонажів, їхній відокремленості, самодостатності й невмінню ставати на точку зору іншої людини. Спілкування в чеховському творі веде не до єднання, а до непорозуміння. Найзначніше у героїв п'єси виявляється не в ефектних жестах і вчинках, а у фразах і словах, які нічого не важать. Із тексту найважливіше йде в підтекст, що в Художньому театрі називали «підводною течією». Наприклад, у першій дії Аня і Варя спочатку розмовляють про те, чи сплачено за масток, потім – про плани Лопахіна одружитися з Варєю, і далі – про брошку у вигляді бджоли. Аня відповідає сумно: «Це мати купила». Сумно – тому що обидві відчули безнадійність того головного, від чого залежить їхня доля.

На підтексті побудована і знаменита сцена освідчення між Лопахіним і Варєю в останній дії: персонажі розмовляють про погоду,

про розбитий термометр – але жодного слова про найважливіше, про те, чи збирається Лопакін одружитися з Варєю, про їхні почуття, адже те, що відбувається між чоловіком і жінкою, є очевидним без слів: ніколи не буде порозуміння й гармонії між цими двома абсолютно різними людьми. Лопакін – діяч із масштабним мисленням, із планами, ідеями. Варя замкнена на побуті. Її призначення – догляд за господарством. Таким різним особам не вжитися разом.

Вираженню підтексту допомагають авторські ремарки, які вписують слова в ситуацію, позначаючи жести, рухи, смисл стосунків між героями. Наприклад, перший жест Єпіходова (увійшовши до кімнати, він випускає з рук букет) вказує на незграбність – домінують його вдачі. Потім ця риса неодноразово підсилює комізм його скарг на долю. Рухи викривають смислову порожнечу риторики Гаєва. Він наче продовжує грати на більярді під час пишних промов, і зупиняється лише для того, щоб покласти до рота льодяники – «знижені» жести зводять нанівещь урочистість і пафосність виступів персонажа.

Ремарки визначають складну партитуру настроїв, яку актори потім відтворюють інтонацією й логічними наголосами. Уперше зайшовши додому, Аня дивиться навколо себе то стомлено, то ніжно, то радісно. Її сестра Варя розмовляє то крізь сльози, то лащить до Ані. Її голос лунає то тихо, то сумно. Виняткову роль для розкриття підтексту мають ремарки в монологіях, ключових для тлумачення твору. У другій дії, перш ніж Петя виголошує свої думки про призначення людства, Раневська каже: «Який ви розумний, Петю!..». Лопакін підхоплює цю репліку і додає іронічно: «Страсть!». Ця характеристика «іронічно», подана в ремарці, повністю перекреслює буквальний зміст інвектив Трофимова – вони спрямовані не тільки проти російської інтелігенції з її некультурністю, а й проти нього самого.

Визначення жанру п'єси є складною проблемою. Усі чеховські твори поєднують комічне з трагічним і драматичним, але у «Вишневому саду» ця риса доводиться до крайньої межі, завдяки чому з'являється особливий тип комізму – суміш ліричного й абсурдного, комізм непорозуміння, викликаний недосконалістю мислення. Комічними у п'єсі Чехова постають не окремі, а всі персонажі без винятку: і обдарований Лопакін, і нездара Єпіходов, і балакун Гаєв, і наївна Аня. Так само одностайно герої легко переступають межу між водевілем і трагедією, пафосом і фарсом. П'єса, адресована «високочололим глядачам», освіченим і культурним, здатним розгадувати підтексти й символізм натяків і замовчувань, містить чимало прикладів відверто балаганної естетики: падіння зі сходів, надмірне вживання їжі, фокуси,

черевомовлення. Будь-яка патетика і штучне піднесення миттєво знижується фарсовими засобами.

Формальне вдосконалення принципів нової драматургії у п'єсі «Вишневий сад» – відгук А. Чехова на зростання трагічності дійсності: парадоксальність сценічної мови віддзеркалює парадоксальність життя. Художні ідеї, відкриті драматургом, довели свою ефективність не тільки для розкриття драми людського «я», як у «Чайці», а й для осмислення глобальної проблематики – долі Росії на зламі століть. У «Вишневому саду» приватне та соціальне переплітаються і проникають одне в одне, завдяки чому чеховська драматургія набуває небаченої досі проблемності.

Дійові особи у п'єсі становлять міні-модель російського суспільства, у якій представлено всі соціально-культурні типи: поміщики, купець, студент, учитель, конторник, слуги, гувернантка, лакей. Вони належать до трьох різних поколінь. Це дає змогу автору розглянути російську дійсність як реальність, що рухається з глибин історії в майбутнє.

Голосами минулого є Раневська, Гаєв і Фірс. Їхні погляди спрямовані у пам'ять, бо там – їхні найкращі враження і надії, але там також і їхні помилки та корені сучасних негараздів. Їхні звички також сформовані тоді. «О дитинство, о чистота моя! – вигукує Раневська, повернувшись додому. – Ось тут у дитячій я спала, дивилася звідси в сад, щастя прокидалося разом зі мною...». І одразу ж додає: «О якби я могла забути моє минуле!». Їй дійсно є що забувати. Там, поряд із прекрасними моментами (образ матері), – отрута зрад. Щедра і відкрита жінка, здатна на ширі жести (дівчиною вона втішає Лопахіна, коли того до крові побив батько), із чутливим серцем, із розумом, Любов Андріївна не звикла працювати й обмежувати себе. Особисте життя Раневської не склалося. Її чоловік «помер від шампанського». Вона покохала іншого, і якраз у цей момент потонув її син. Щоб полегшити біль, вона «заплющила очі» й тікала за кордон разом із коханцем, який безсоромно обібрав її. Задовольняючи свої примхи, вона розорила власних дітей.

В образі Гаєва превалюють карикатурні риси. Себе він гучно іменує «людиною вісімдесятих років», що в чеховському художньому світі є безумовною негативною характеристикою. Від «вісімдесятників» у нього непрактичність. Про нього кажуть, що він проїв свій статок на льодяниках. Пристрасть до порожніх промов і квітчастої риторики вже давно стала другою натурою Леоніда Андрійовича. Він трагікомічний, коли клянеться честю, що ніколи не допустить продажу маєтку, коли аналізує проєкти виходу зі скрути, бо поряд із пафосними промовами виявляє повну неспроможність у практичних справах. Його ідеї, як урятувати вишневий сад, – недієздатні мрії. Навіть перспектива його

служби в банку на шість тисяч річних виглядає сумнівною: «Тільки ж бо не всидить, ледачий дуже...», – скептично зазначає Лопакін.

Одним із найцікавіших образів у п'єсі є Фірс, який продовжує тему «маленької людини» в російській літературі. Він доброзичливий симпатичний старий, відданий Раневській і Гаєву, які за тривалу службу відплачують йому тим, що забувають про нього. Кинутий напризволяще, хворий Фірс, символ самотньої старості, продовжує дбати про своїх хазяїв. Але в той же час він пройнявся духом рабства. Фірс – ідеальний холоп. Після оголошення волі він добровільно залишився в маєтку і з особливим почуттям задоволення згадує часи кріпацтва, скасування якого називає «лихом».

Російське минуле в А. Чехова змальоване як негативна пам'ять. Із неї людина не може черпати енергію для боротьби з реальністю, тому і Раневська, і Гаєв, і тим більше Фірс знесилено дивляться навколо себе й оплакують свої найкращі роки. Не менш проблематичним у «Вишневому саду» змальовано теперішнє, представниками якого є Лопакін і Яша.

Єрмолай Олексійович Лопакін – найяскравіший і найскладніший персонаж твору. Відомий факт, що сам А. Чехов наполягав у розмовах з К. С. Станіславським, що роль Лопакіна – центральна, що «якщо вона провалиться, то й уся п'єса провалиться». Автор застерігав від спрощеного й примітивізованого тлумачення цього образу, попереджав, що в ньому не варто бачити такого собі капіталіста-дикуна зі сокирою, який в екстазі рубає вишневі дерева (хоча так воно і є) і який нехтує культурою й вірить винятково в непереможну силу грошей. Хоча Лопакін називає себе не інакше, як «мужик» («Читав ось книгу і нічого не зрозумів. Читав і заснув»), він не звичайний ділоқ, а людина з «душею артиста». Коли він розмовляє про Росію, у його словах – щира любов до батьківщини: «Іноді, коли не спиться, я думаю: «Господи, ти дав нам величезні ліси, неосяжні поля, найглибші обрії, і живучи тут, ми самі повинні по-справжньому бути велетнями». Він тверезо дивиться на речі, має практичні знання і здоровий глузд. Найпоетичніша характеристика вишневого саду – «маєток, кращого від якого немає у світі» – належить саме йому. Мають рацію ті дослідники, які стверджують, що А. Чехов «списував» Лопакіна з тих російських підприємців-меценатів, які своєю фінансовою підтримкою зробили можливим розквіт російської духовності на межі XIX-XX ст. Це й сам Станіславський, і Савва Морозов, і Третьяков, і Щукін, і Ситін. «У тебе тонкі, ніжні пальці, як в артиста, у тебе тонка, ніжна душа», – звертається до нього Петя Трофимов.

Начебто Лопакін і є реальний господар життя. У нього сила, розум, здібності. Він діяльний і працьовитий (прокидається о п'ятій ранку). Проте, триумфатор-капіталіст, Лопакін усе ж таки не переможець, тому що виконав не те, заради чого втягнувся в торги за сад. Його мрією було врятувати масток для Раневської, позичивши їй гроші, а завершилося все банальним прибутковим проектом. Обставини, азарт і небажання поступитися купцю Деріганову, а не його воля, зробили Лопакіна власником саду: «Прийшли ми на торги, там уже Деріганов. У Леоніда Андрійовича було тільки п'ятнадцять тисяч, а Деріганов понад борг одразу набавив тридцять. Бачу, справа така, я зчепився з ним, набавив сорок. Він сорок п'ять. Я п'ятдесят п'ять. Він, отже, по п'ять набавляє, я по десять... Ну, скінчилось... Понад борг я набавив дев'яносто...». Вклавши такі гроші, Лопакін, як ділова людина, повинен їх повернути. Суб'єктивно добрі наміри призвели персонажа до несподіваних і небажаних наслідків. Чому так сталося, Лопакін зрозуміти не може. Очевидно, цей герой, так само як Гаєв і Раневська, не в змозі впоратися з надзвичайною складністю життя.

Є в А. Чехова ще один образ теперішнього – Яша, той самий «прийдешній хам», про якого стільки писали російські критики на межі століть. Аморальний і безсоромний, він єдиний персонаж у творі, який відчуває себе комфортно. Мова його зухвала і нахабна («Набриди ти, дідугане. Хоч би здох», – так він розмовляє з Фірсом). Із брудними думками і манерами, він вважає себе культурною людиною на підставі того, що відвідав Париж: «Самі бачите, – переконує він Раневську взяти його з собою за кордон, – країна неосвічена, народ неморальний, притому нудьга, на кухні годують погано...». Яша – пересічна людина маси, основа суспільства споживання, яка становить загрозу духовності.

Герої майбутнього – Петя Трофимов і Аня – розмовляють прекрасно. Їхні претензії до минулого і теперішнього переконали й обґрунтовані. Під кожним словом може підписатися будь-яка культурна людина. Хто буде сперечатися з тим, що «для того, щоб жити у теперішньому, треба спочатку спокотувати наше минуле, покінчити з ним, а спокотувати його можна лише надзвичайною, безупинною працею». Треба подолати минуле, перетравити його, закликає Петя. Усі його звинувачення російської інтелігенції слухні й актуальні і сьогодні: «Найбільша частина тієї інтелігенції, яку я знаю, нічого не шукає, нічого не робить і до праці поки не здатна. Називають себе інтелігенцією, а служникам говорять «ти», із мужиками поводяться, мов із тваринами, навчаються погано, серйозно нічого не читають, нічого не роблять, про науки тільки розмовляють, на мистецтві не розуміються». Мета Петі – наступні

покоління, вихованню яких він прагне присвятити себе. «Людство йде до вищої правди, вищого щастя, яке тільки можливе, і я в перших лавах», – проголошує він.

І у відповідь дістає іронічне Лопахінське: «Дійдеш?». Глядач солідарний зі скепсисом Єрмолая Олексійовича, тому що риторика Трофимова вартує не більше, ніж красномовство Гаєва. Адже Лопахін знає, що одна справа – мати піднесені й чисті ідеї, а вміти зробити їх реальністю – інша. Петя, який подумки бачить себе таким собі новим месією, проводирем людства, називає себе гордою і вільною людиною. «Усе, що так високо і дорого цінуєте ви всі, багаті і злидарі, не має наді мною жодної влади, ось як пух, що носиться в повітрі. Я можу обходитися без вас, я сильний і гордий». Проте він не розуміє, що підмінює поняття: під волею у філософському смислі слова він має на увазі нехтування обов'язками перед ближнім. Недаремно Варя боїться, що Аня закохається в Трофимова, тому що ніколи не може принести порятунок і звільнення людині, якій не вистачає душі та здібностей зробити щасливою хоча б одну людину. «Вам двадцять шість років або двадцять сім, і ви все ще гімназист другого класу. ...Треба бути чоловіком, у вашому віці треба розуміти тих, хто кохає. І треба самому кохати... треба закохуватися!», – дорікає йому Раневська. І в Петі не вистачає контраргументів, аби захистити себе. Прізвиська, дані йому людьми, підкреслюють безсилість, неспроможність Трофимова виконати не тільки те величезне завдання, про яке він марить, а й забезпечити собі елементарний рівень духовного й фізичного існування.

Не дуже райдужними є й перспективи Ані. Вона молода, вродлива, свіжа дівчина, із міцними почуттями, відкритою вдачею. Вона в захваті слухає проповіді Петі: «Уперед! Ми йдемо до яскравої зірки, яка палає там, у даліні! Уперед!». «Як гарно ви говорите!», – плескає в долоні дівчина. В її словах, звернених до матері, – співчуття й обіцянка раю: «Вишневий сад продали, це правда, не плач, мамо, у тебе залишилося життя попереду, залишилася твоя добра, чиста душа... Пішли за мною, пішли, мила, звідси, пішли!.. Ми насадимо новий сад, розкішніший за цей, ти побачиш його, зрозумієш, і радість, тиха радість опуститься на твою душу, мов сонце у вечірній час, і ти посміхнешся, мамо!».

Красиві слова, красиві образи, але віри їм немає, тому що в них якщо не брехня, то ілюзія: душу Раневської, мабуть, і можна назвати доброю, але «чистою» – навряд чи. Цікаво поглянути на той ідеал життя після продажу саду, який малює Аня: «Я підготуюся, витримаю іспит у гімназії і потім буду працювати, тобі допомагати. Ми, мамо,

будемо читати різні книги... Ми будемо читати осінніми вечорами, прочитаємо багато книг, і перед нами відкриється новий, дивний світ...». Отже, Аня збирається не будувати нову оригінальну реальність, а шукати забуття в читанні – це типовий шлях мрійника, а не практичного перетворювача дійсності. Тому такими фальшиво-пафосними і просякнутими іронією є дві останні репліки, з якими Петя й Аня сходять зі сцени:

Аня. Прощай, доме! Прощай, старе життя!

Петя. Здрастуй, нове життя!

Отже, усі групи персонажів А. Чехова – люди минулого, діячі теперішнього і герої майбутнього – виявляються однаково неспроможними і пасують перед загадкою життя. Саме на таке прочитання твору вказує й символіка «Вишневого саду». Центральний символ-лейтмотив – образ вишневого саду. Він є однією з дійових осіб комедії. Стан дерев слугує емоційним камертоном для режисера і глядачів. У першому акті панує атмосфера радості повернення додому, і тому «вишні квітнуть», у четвертому – усіх охоплює безнадійність, і тому в будинку і в саду «відчувається порожнеча», тільки чути, як валять дерева.

Образ вишневого саду має в п'єсі багато смислів. Для Раневської і Гаєва це – духовний простір, заповнений спогадами, який ще зберігає зв'язок із найближчими для них людьми. Білий колір квітів проходить крізь весь текст і асоціюється в них з наївністю й ентузіазмом молодих надій. Для Петі Трофимова – це й негативний історичний досвід (на кожній вишні він бачить людей, замучених поміщиками), і проєкт майбутніх перетворень, виконати які йому бракує вдачі й таланту: «Вся Росія наш сад. Земля велика і прекрасна, на ній чимало прекрасних місць». Для Лопухіна – уособлення перемоги раба над паном («Я купив масток, де мій дід і батько були рабами, де їх не пускали навіть на кухню»), і в той же час – ще один варіант практичної перебудови життя: «Приходьте всі дивитися, як Єрмолай Лопухін хватить сокирою по вишневому саду, як впадуть на землю дерева! Побудуємо дачі, і наші онуки і правнуки побачать нове життя!». Щоправда, його слова лунають моторошною цитатою з антиутопії, є видінням з кошмарного сну. Альтернативою Лопухінській програмі постає новонасаджений сад Ані – обіцянка «тихої радості» і гармонії.

Фрагментарні смисли символу вишневого саду, складені в цілісну картину, відтворюють невизначену проблемну реальність не тільки російського, а й будь-якого життя. Її емоційним еквівалентом є ще один образ-символ – «віддалений звук, наче з неба, сумний звук струни, яка лопнула». Герої вперше чують його в другому акті. З

особливою пронизливістю він лунає наприкінці твору. Тишу, що западає після нього, порушує стукіт сокири, якою рубають дерева в саду. Цей знак пророкує якесь лихо, вказує на якісь тяжкі випробування. Насувається катастрофа, але значення її поза розумінням режисера, глядача й автора.

Завдання і запитання для самостійного опрацювання

1. Яку роль у п'єсі «Вишневий сад» відіграють традиційно другорядні персонажі (слуги, лакеї, гувернантка)? Як це засвідчує новаторство драматурга?
2. Визначте специфіку конфлікту комедії.
3. Яким чином співвідносяться у п'єсі «Вишневий сад» зовнішня і внутрішня дії?
4. Які засоби розкриття підтексту застосує автор у п'єсі? Яким чином цьому допомагають авторські ремарки?
5. У чому полягає специфіка трактування трагічного і комічного у п'єсі «Вишневий сад»?
6. Схарактеризуйте образи Раневської, Гасва і Фірса. Яким чином А. Чехов трактує проблему історичного минулого Росії?
7. Схарактеризуйте образ Лопахіна. Ким він є: переможцем чи невдахою?
8. Яку роль для розкриття авторського ставлення до теперішнього відіграє образ Яші?
9. Чи можна назвати Петю Трофимова пророком майбутнього?
10. Яким уявляє собі майбутнє Аня?
11. Яким чином ідейний задум автора розкриває символіка?